

ΟΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΟΝ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΚΛΑΔΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ: ΑΤΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ Ή ΣΥΜΒΟΛΙΚΟΣ ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ;

Κατερίνα Ηλιού*

1. Εισροή μεταναστών στον τομέα της εργασίας: Νέα δεδομένα στην οικονομία της σύγχρονης Ελλάδας

Οι ιστορικοπολιτικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν από το 1990 και μετά στην Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια σημαδεύονται από την πτώση της ΕΣΣΔ και των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η Ελλάδα βρίσκεται αναπόφευκτα μέσα στη δίνη των ιστορικών αλλαγών και των μεταναστευτικών ροών (Λιανός, 2003, σ. 15' Πετρινιώτη, 1993, σ. 103). Έκτοτε, ο σύγχρονοι Έλληνες συμβιώνουν με ανθρώπους προερχόμενους από άλλες χώρες. Πέρα από την προφανή διαπίστωση της εισροής μεταναστών στη χώρα μας, ο ακριβής υπολογισμός του πληθυσμού τους έχει αποδειχθεί πρακτικά αδύνατος. Η αδυναμία έγκυρης πληθυσμιακής εκτίμησης των μεταναστών έγκειται στην παρουσία ενός κρυφού πληθυσμού, αποτελούμενου από τους μη νόμιμους και άρα μη καταγεγραμμένους μετανάστες.¹ Ωστόσο, η παρουσία τους στη χώρα μας έχει σημαντικές πληθυσμιακές διαστάσεις και άρα δεν μπορεί παρά να γίνει αποδεκτή ως ένα υπαρκτό και μάλιστα εν εξελίξει κοινωνικό φαινόμενο.

Ο κύριος λόγος για τον οποίο οι πληθυσμοί μεταναστεύουν είναι η προσπάθεια για οικονομική επιβίωση, που σχετίζεται άμεσα με την αναζήτηση εργασίας σε μια άλλη χώρα. Έτσι, και στην περίπτωση της Ελλάδας δεν είναι τυχαίο ότι μιλάμε για οικονομικούς μετανάστες και όχι απλώς για μετανάστες. Σήμερα εκτιμάται ότι οι οικονομικοί μετανάστες αποτελούν το 10%

* Υποψήφια Διδάκτωρ Κοινωνικής Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

1. Σε μια από τις πιο πρόσφατες καταγραφές από στοιχεία της ΕΣΥΕ (Ε.Ε.Δ. Β' τρίμηνο 2006) ο αριθμός των μεταναστών ανέρχεται στους 540.000 και αποτελούν το 4,8% του πληθυσμού της Ελλάδας (Κρητικίδης, 2007, σ. 169).

του εργατικού δυναμικού της χώρας μας και τα 2/3 από αυτούς προέρχεται από την Αλβανία (Φακιολάς, 2001, σ. 67). Οι περισσότεροι είναι ανειδίκευτοι εργάτες/χειρώνακτες ή ειδικευμένοι τεχνίτες και απασχολούνται κυρίως σε κλάδους, όπως οι κατασκευές, τα ιδιωτικά νοικοκυριά και οι μεταποιητικές βιοτεχνίες, το χονδρικό και λιανικό εμπόριο, τα ξενοδοχεία και τα εστιατόρια (Λιανός, 2003, σ. 36-37· Κρητικίδης, 2007, σ. 184).

Το αυξημένο ποσοστό συμμετοχής των οικονομικών μεταναστών στον εργατικό τομέα δημιουργεί τη βάση για μία νέα πραγματικότητα στο εργασιακό πεδίο στην Ελλάδα. Οι επιπτώσεις της παρουσίας των οικονομικών μεταναστών διαχέονται σε διάφορους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής και εκτιμώνται δύσκολα, καθώς αποτελούν μέρος ενός φαινομένου εν εξελίξει και πρωτόγνωρου για τα ελληνικά δεδομένα. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες παρατηρούν ότι η εκτίμηση της παρουσίας των οικονομικών μεταναστών στον τομέα της εργασίας είναι σύνθετη και αντιφατική. Από τη μία μεριά η εισροή μεταναστών φαίνεται να συνδέεται με την αύξηση της ανεργίας των Ελλήνων, την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, την αύξηση της εγκληματικότητας και του κόστους των παροχών υγείας (Παύλου, 2004· Φακιολάς, 2001, σ. 69). Από την άλλη μεριά, η παρουσία των μεταναστών ως εργατικό δυναμικό φαίνεται να λειτουργεί συμπληρωματικά με την εργασία των Ελλήνων, καθώς απασχολούνται σε θέσεις εργασίας που δεν επιθυμούν οι Έλληνες, συμβάλλουν στο να μη οβήσουν ορισμένα χειρωνακτικά επαγγέλματα και βοηθούν στην αύξηση της ζήτησης προϊόντων και υπηρεσιών.

Η έρευνα των Σαρρή και Ζωγραφάκη (1999)² αποτυπώνει χαρακτηριστικά την πολυπλοκότητα του ζητήματος. Σύμφωνα με τα στοιχεία τους, οι μετανάστες συνέβαλαν με την εργασία τους στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος κατά 1,5%. Ωστόσο, η οικονομική κατάσταση των ομάδων κατώτερου και μεσαίου βιοτικού επιπέδου του ελληνικού πληθυσμού επιβαρύνεται (όπως οι ανειδίκευτοι και οι εργάτες στον αγροτικό τομέα, που βιώνουν σαφή μείωση του πραγματικού διαθέσιμου εισοδήματός τους), ενώ τα νοικοκυριά ανώτερου βιοτικού επιπέδου επωφελούνται από την προσφορά εργασίας των οικονομικών μεταναστών. Οι Λιανός και Παπακωνσταντίνου (2003, σ. 45-46) αναφέρονται στον «*άριστο αριθμό μεταναστών*», ένα δείκτη που ορίζει τον αριθμό των μεταναστών που είναι ιδανικός για μία κοινωνία, έτσι ώστε τόσο η κοινότητα των μεταναστών όσο και η κοινότητα των γηγενών να

2. Όπως αναφέρεται στο Κοτσαρίδας, 2006, σ. 103.

έχουν το μεγαλύτερο δυνατό όφελος. Από τους υπολογισμούς των οικονομολόγων προκύπτει ότι όταν ο αριθμός των μεταναστών είναι μικρός, τα οφέλη είναι θετικά για τους μετανάστες και τους γηγενείς. Όταν, όμως, με την πάροδο του χρόνου ο αριθμός των μεταναστών μεγαλώνει, το καθαρό όφελος για τον ντόπιο πληθυσμό μειώνεται.

Η παρούσα έρευνα³ πραγματοποιήθηκε στο *ιστορικό τρίγωνο της Αθήνας*, που αποτελεί σε βάθος χρόνου ένα σημαντικό εμπορικό πόλο. Στόχος ήταν να καταγραφούν ποιοτικά οι επιπτώσεις της παρουσίας των μεταναστών σε αυτό το χώρο μέσα από την καταγραφή των στάσεων και αντιλήψεων των Ελλήνων που απασχολούνται στον εμπορικό κλάδο και βλέπουν τα τελευταία χρόνια το τοπίο στην αγορά να μεταβάλλεται ραγδαία. Η παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα συμπληρώνει τη δεύτερη δεκαετία. Ωστόσο, η σχετικά πρόσφατη χρονικά άνθιση των εμπορικών επιχειρήσεων μεταναστών κυρίως από την Κίνα και ο κατακλυσμός της αγοράς από κινέζικα προϊόντα αποδεικνύουν ότι η επίδραση του μεταναστευτικού φαινομένου στην εργασία βρίσκεται σε εξέλιξη και γι' αυτό είναι δύσκολο ακόμα να το εκτιμήσουμε ποσοτικά. Μπορούμε, όμως, παράλληλα με την εξέλιξη του να επιχειρούμε την ποιοτική διερεύνηση και άρα πληρέστερη κατανόησή του.

2. Η εικόνα του μετανάστη: Κλασικός ρατσισμός ή μοντέρνα προκατάληψη;

Η εικόνα του μετανάστη, όπως καταγράφεται από τους μελετητές στη βιβλιογραφία και περιγράφεται στις απόψεις των Ελλήνων, είναι μάλλον συγκρουσιακή. Από τη μία μεριά είναι θετική: η παρουσία των μεταναστών θεωρείται πλέον αναπόφευκτη πραγματικότητα, έτσι που κυριαρχεί μία συμπονετική-φιλανθρωπική στάση για τους μετανάστες που έχουν ενσωματωθεί ομαλά στην κοινωνία και συμβάλλουν στην οικονομία μας με το χαμηλό κόστος εργασίας τους (Παύλου, 2004, σ. 61). Από την άλλη μεριά είναι αρνητική: οι οικονομικοί μετανάστες ορίζονται ως υπαίτιοι κοινωνικών προβλημάτων, όπως η ανεργία, η οικονομική απορρύθμιση και η εγκληματικότητα (Βεντούρα, 2004, σ. 176).

3. Πρόκειται για ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Αθήνα και μετανάστευση: «Εμείς» και οι «Άλλοι», οι «Άλλοι» και «Εμείς» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα» (Γ' ΚΠΣ, Αριστεία σε Ερευνητικά Ινστιτούτα, ΓΓΕΤ 2ος Κύκλος) Υπουργείου Ανάπτυξης.

Αυτή η διττή στάση προς τους μετανάστες μπορεί να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα των θεωριών για τις «*νέες μορφές προκατάληψης*», που διατυπώθηκαν αρχικά στην Αμερική τη δεκαετία του 1970. Εκείνη τη δεκαετία οι κοινωνικοί ψυχολόγοι παρατηρούν ότι κάποιες μορφές ακραίας εκδήλωσης προκατάληψης, όπως ο κλασικός ρατσισμός, τείνουν να εξαλειφθούν, όμως κάποιες άλλες πιο ήπιες μορφές κάνουν την εμφάνισή τους (Pettigrew, 1985· Brown, 1995, σ. 210). Έτσι, φαίνεται ότι οι προκαταλήψεις εναντίον των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων συνεχίζουν να υπάρχουν, αλλά λόγω των κοινωνικο-πολιτικών και ιστορικών εξελίξεων η εκδήλωσή τους δε θεωρείται πια επιθυμητή από τη σύγχρονη κοινωνία (Tougas et al., 1995, σ. 843). Η παρατήρηση για την ποιοτική μεταστροφή της προκατάληψης πρωτοδιατυπώθηκε στην Αμερική αναφορικά με τις φυλετικές διακρίσεις (ρατσισμός), αλλά εξελίχθηκε και εξαπλώθηκε στην Ευρώπη και σε άλλες χώρες με αποτέλεσμα να γίνεται πια λόγος για τις «*νέες μορφές προκατάληψης*», που διατυπώνονται από διάφορους επιστήμονες σε διαφορετικές χώρες⁴.

Η πρώτη, ίσως, ολοκληρωμένη διατύπωση θεωρίας για μια νέα μορφή φυλετικής προκατάληψης είναι εκείνη του «*συμβολικού ρατσισμού*» που πραγματοποιείται από το Sears και τους συνεργάτες του, ενώ ακολουθούν και άλλοι επιστήμονες, όπως ο McConahay (Sears, 1988· Sears and Kinder, 1971· McConahay et al., 1981· McConahay and Hough, 1976). Σύμφωνα με το «*συμβολικό ρατσισμό*», η φυλετική προκατάληψη αντανakλά τους *ηθικούς κώδικες της κυρίαρχης ομάδας για το πώς θέλει να είναι οργανωμένη η κοινωνία* και δεν αφορά τόσο τις πεποιθήσεις που ικανοποιούν τα συμφέροντά της (Sears et al., 1997, σ. 22). Στα δομικά στοιχεία του «*συμβολικού ρατσισμού*» περιλαμβάνονται δύο παράμετροι: α) το αρνητικό συναίσθημα για την εξω-ομάδα, που μπορεί να μην είναι καν συνειδητό από το άτομο που το φέρει, και β) η άποψη για προσβολή των παραδοσιακών αξιών της κοινωνίας από την εξω-ομάδα (Sears and Henry, 2003, σ. 260· Kinder and Sears, 1981, σ. 416). Το αρνητικό συναίσθημα ορίζεται ως μία αρνητική προδιάθεση για την εξω-ομάδα (Bobo, 1983, σ. 1197), η οποία ουσιαστικά δικαιολογείται εκ μέρους του ατόμου από την άποψη ότι τα μέλη της δε σέβονται τις αξίες της

4. Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένες νέες μορφές προκατάληψης και τις χώρες στις οποίες διατυπώθηκαν: «Απεχθής Ρατσισμός»-ΗΠΑ, «Καθημερινός Ρατσισμός»-Ολλανδία, «Νέος Ρατσισμός»-Ολλανδία, «Συμβολικός Ρατσισμός»-ΗΠΑ, «Μοντέρνος Ρατσισμός»-ΗΠΑ, «Αμφίθυμος Ρατσισμός»-ΗΠΑ, «Εκλεπτυσμένος Ρατσισμός-Ευρώπη, «Laissez-fair» Ρατσισμός-ΗΠΑ, «Υποδόριος Ρατσισμός», Γαλλία (Pettigrew and Meertens, 1995, σ. 57-58· Coenders et al., 2001, σ. 282· Sears and Henry, 2003, σ. 259· Sears and Henry, 2005, σ. 97).

κοινωνίας και δεν προσαρμόζονται στο κοινωνικά ορθό. Η εξω-ομάδα, έτσι, θεωρείται επικίνδυνη, όχι όμως στα πλαίσια του ατομικού συμφέροντος και του κοινωνικού ανταγωνισμού για κοινωνικά και υλικά αγαθά, αλλά σε ένα πιο αφηρημένο επίπεδο κοινωνικού ενδιαφέροντος με ηθικό περίβλημα. Έτσι, το άτομο δικαιολογεί την προκατάληψή του αποδίδοντάς την σε ζητήματα που δεν αφορούν τη φυλετική διάκριση, αλλά τις αφηρημένες αξίες. Δε συνειδητοποιεί την προκατάληψή του, αφού υποστηρίζει την ισότητα σε ένα αφηρημένο επίπεδο και κατακρίνει τις μειονότητες για την αδυναμία τους να ενσωματωθούν στην κοινωνία μέσα από την υιοθέτηση των κυρίαρχων ηθικών αξιών, πράγμα που ως ευθύνη βαραίνει τις ίδιες τις μειονότητες για τις επιλογές τους. Οι περισσότερες έρευνες επιβεβαιώνουν ότι εκείνο που επηρεάζει την πολιτική στάση των ατόμων δεν είναι το ατομικό ή/και το συλλογικό συμφέρον για κάποιο ζήτημα, αλλά οι συμβολικές πολιτικές τους πεποιθήσεις (Sears et al., 1979· Sears et al., 1980· Kinder and Sears, 1981· Sears and Kinder, 1985· Kinder, 1986).

3. Ανάλυση των δεδομένων της έρευνας πεδίου

Σύμφωνα με το σκεπτικό του «*συμβολικού ρατσισμού*» διατυπώνονται τα εξής ερωτήματα αναφορικά με τα δεδομένα της παρούσας έρευνας: Ποια είναι η στάση των ερωτώμενων για τους μετανάστες γενικότερα και τους αλλοδαπούς επιχειρηματίες ειδικότερα που ενεργοποιούνται τα τελευταία χρόνια στην περιοχή όπου εργάζονται και οι ίδιοι; Το ατομικό ή το συλλογικό συμφέρον είναι εκείνο που επηρεάζει τις απόψεις των ερωτώμενων για τους μετανάστες ή μια συμβολική ηθικολογική διάκριση εναντίον τους;

3.1. Παράγοντας πρώτος: Ατομικό συμφέρον

Με τον όρο *ατομικό συμφέρον* αναφερόμαστε στον παράγοντα που αφορά την κάλυψη των ατομικών οικονομικών αναγκών των υποκειμένων. Ωστόσο, σε αυτόν τον όρο συμπεριλαμβάνονται και οι ανάγκες επιβίωσης της οικογένειας των ερωτώμενων, καθώς η ευημερία της οικογένειας αποτελεί μέρος των στενών προσωπικών στόχων κάθε ατόμου (Sears et al., 1979, σ. 371). Τίθεται λοιπόν το ερώτημα: Είναι οι ερωτώμενοι σε θέση να καλύψουν το ατομικό οικονομικό τους συμφέρον και να επιβιώσουν στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία ως εργαζόμενοι ή και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων;

Σύμφωνα με τις απαντήσεις των ερωτωμένων, το *ατομικό τους συμφέρον* φαίνεται ότι καλύπτεται σε ένα μέτριο βαθμό, καθώς για την πλειονότη-

τα ο τζίρος της επιχείρησης στην οποία εργάζονται είναι «ικανοποιητικός» (22,5%) και «η κίνηση στην επιχείρηση τον τελευταίο καιρό είναι μέτρια» (23,8%). Ωστόσο, στην ιεραρχία των απαντήσεων ακολουθεί η άποψη ότι «ο τζίρος» και «η κίνηση» των επιχειρήσεων «χειροτερεύουν» σε βάθος χρόνου. Ενώ, η εικόνα ότι «τα πράγματα είναι καλά» καταλαμβάνει την τελευταία θέση στην ιεράρχηση των απαντήσεων.

Μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα μάς δίνει ο έλεγχος της συνάφειας μεταξύ των δύο μεταβλητών «τζίρος» και «κίνηση επιχείρησης». Εδώ, παρατηρείται εμφανώς ότι οι απαντήσεις συγκεντρώνονται στο μέσο των κλιμάκων, καθώς το 16,4% των συμμετεχόντων θεωρεί ότι «ο τζίρος είναι ικανοποιητικός» και «η κίνηση είναι μέτρια», ενώ το 14,9% πιστεύει ότι «ο τζίρος είναι ικανοποιητικός» και «η κίνηση είναι καλή». Στην ιεραρχία των απαντήσεων ακολουθεί ο αρνητικός πόλος με το 12,5% να δηλώνει ότι «ο τζίρος είναι απογοητευτικός» και «η κίνηση βρίσκεται σε ύφεση». Μάλιστα, ο θετικός πόλος («ο τζίρος είναι πολύ ικανοποιητικός» και «η κίνηση πηγαίνει πολύ καλά») συγκεντρώνει μόλις το 2,2% των απαντήσεων.

Ένας ακόμα έλεγχος συνάφειας μεταξύ των μεταβλητών σκιαγραφεί τη συγκρατημένη αισιοδοξία των ερωτωμένων, καθώς οι θετικές και οι αρνητικές απόψεις απαντώνται με παρόμοια συχνότητα. Έτσι, οι περισσότεροι δηλώνουν ότι «η επιχείρησή τους βρίσκεται σε ύφεση» και άρα «οι προοπτικές για το μέλλον είναι αρνητικές» (12,5%). Ωστόσο, η αρνητική αυτή άποψη μετριάζεται από μία θετική που ακολουθεί στενά, καθώς το 11,4% πιστεύει ότι «η επιχείρηση κινείται καλά» και άρα «οι προοπτικές είναι θετικές». Στο ίδιο κλίμα, αν και το 9,87% θεωρεί ότι «ο τζίρος της επιχείρησης είναι ικανοποιητικός» και άρα «οι προοπτικές είναι θετικές», ενώ το 8,5% κρίνει το «τζίρο ως καθόλου ικανοποιητικό» και τις «προοπτικές αρνητικές».

Συμπερασματικά, οι συμμετέχοντες δηλώνουν στην πλειονότητά τους ότι το ατομικό τους συμφέρον, ως προς την οικονομική επιβίωση της επιχείρησης στην οποία εργάζονται, μάλλον καλύπτεται σε ένα οριακά ικανοποιητικό βαθμό. Πρόκειται, όμως, για την έκφραση μιας συγκρατημένης αισιοδοξίας, καθώς αρκετές απαντήσεις συγκεντρώνονται στο άκρο των κλιμάκων με τις απαισιόδοξες απόψεις για την οικονομική ευημερία των επιχειρήσεων. Από την άλλη, το ποσοστό των απαντήσεων που συγκεντρώνεται στο άκρο των κλιμάκων με τις αισιόδοξες απόψεις είναι ελάχιστο. Σε κάθε περίπτωση οι απαντήσεις πολώνονται γύρω από το κέντρο των κλιμάκων και όχι στα άκρα τους. Η οριακή κάλυψη του ατομικού συμφέροντος που στηρίζεται στην οικονομική επιβίωση μέσα από την εργασία και η συγκρατημένη αισιοδοξία για το μέλλον των επιχειρήσεων αναδεικνύονται σημαντικοί παράγοντες στη ζωή

των ερωτωμένων. Και αυτό επειδή η πλειονότητα δηλώνει ότι είναι «έγγαμοι με παιδιά» (33,8%) και ότι η επιχείρηση στην οποία εργάζονται είναι «οικογενειακή» (35,6%). Είναι, λοιπόν, πρόδηλο, ότι από την οικονομική επιβίωση των ερωτωμένων εξαρτώνται και τα μέλη της οικογένειάς τους, πράγμα που κάνει την κάλυψη του *ατομικού συμφέροντος* ακόμα πιο σημαντική και επιτακτική για το ίδιο το άτομο.

3.2. Παράγοντας δεύτερος: Συλλογικό συμφέρον

Με τον όρο *συλλογικό συμφέρον* αναφερόμαστε στο οικονομικό συμφέρον που αφορά τον κλάδο των Ελλήνων επιχειρηματιών και των εργαζόμενων στις ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις. Ορίζεται, έτσι, μια κοινωνική ομάδα, τα συμφέροντα της οποίας για οικονομική επιβίωση συμπίπτουν. Από τη μία μεριά πρόκειται για εργαζόμενους στον εμπορικό κλάδο και από την άλλη μεριά πρόκειται για τους Έλληνες επιχειρηματίες. Και οι δύο βρίσκονται αντιμέτωποι με προβλήματα συρρίκνωσης των εμπορικών επιχειρήσεων, ενώ, παράλληλα, η οικονομική κρίση πλήττει τον ελληνικό πληθυσμό τα τελευταία χρόνια.

Στα πλαίσια της παρούσας έρευνας, λοιπόν, το *συλλογικό συμφέρον* των εργαζόμενων στις ελληνικές επιχειρήσεις ορίζεται τόσο απέναντι στις άλλες ελληνικές ανταγωνιστικές επιχειρήσεις, όσο και απέναντι στις επιχειρήσεις των οικονομικών μεταναστών. Μάλιστα, οι εμπορικές δραστηριότητες των τελευταίων αποτελούν ένα υπαρκτό και εν εξελίξει ζήτημα με σοβαρές επιπτώσεις στο *συλλογικό συμφέρον* της ομάδας που ορίσαμε. Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα: Μπορούν οι απασχολούμενοι (εργαζόμενοι και ιδιοκτήτες) στις ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις να καλύψουν το *συλλογικό τους συμφέρον* σε έναν ικανοποιητικό για την οικονομική τους επιβίωση βαθμό;

Για το 41,7% των ερωτωμένων «η κίνηση στην επιχείρησή τους είναι μέτρια» ή «βρίσκεται σε ύφεση», ενώ το 55,5% πιστεύει ότι «η ελληνική αγορά σήμερα διέρχεται κρίση».

Μετά τη γενική αυτή παραδοχή για προβλήματα στον εμπορικό κλάδο, ας δούμε πού οι ερωτώμενοι αποδίδουν αυτά τα προβλήματα: Το 19,1% θεωρεί ότι η κατιούσα πορεία της επιχείρησής τους οφείλεται στη «γενικότερη οικονομική κρίση» και την «κρίση στο εμπόριο». Το 89,4% πιστεύει ότι η «μέτρια» ή «σε ύφεση κίνηση» οφείλεται σε παράγοντες, όπως ο «ανταγωνισμός με άλλες επιχειρήσεις» (44%), η «επιχειρηματική πολιτική του κράτους» (24,7%) και η «γενικότερη οικονομική κρίση» (20,7%).

Αναφορικά με την επιχειρηματική πολιτική του κράτους οι ερωτώμενοι είναι μάλλον επικριτικοί με αποτέλεσμα να τη θεωρούν ως παράγοντα που

συμβάλλει στα οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Πιο αναλυτικά, το 44,5% θεωρεί ότι «η επιχειρηματική πολιτική του κράτους δεν ενισχύει τη δραστηριότητά τους» και το 45% ότι «δεν ενισχύει τις πρωτοβουλίες τους». Χαρακτηριστικά το 32,9% θεωρεί ότι αυτή η πολιτική «περιορίζει την εξάπλωση της επιχείρησής τους», ενώ το 39,5% ότι «επηρεάζει την επιχειρηματικότητα τους».

Ως προς τον «ανταγωνισμό», οι ερωτώμενοι νιώθουν ότι απειλούνται κατά προτεραιότητα από τις «ελληνικές επιχειρήσεις του ίδιου είδους» (19,8%), τα «πολυκαταστήματα» (16,7%), τις «πολυεθνικές επιχειρήσεις» (8,7%), τις «ξένες επιχειρήσεις ίδιου είδους» (8,3%) και, τέλος, τους «πλανόδιους μικροπωλητές» (4,5%).

Η πλειονότητα (55,5%) αναγνωρίζει την «κρίση στη σύγχρονη ελληνική αγορά» και την αποδίδει στην «οικονομική ανέχεια των πολιτών» (73,3%) και στη «γενικότερη οικονομική κρίση» (16,5%) κατά κύριο λόγο.

Τέλος, εξετάζεται ο παράγοντας «υποβάθμισης της περιοχής που βρίσκεται η επιχείρηση». Οι περισσότεροι επιβεβαιώνουν ότι «τα τελευταία χρόνια υπήρξε υποβάθμιση» (24,7%) και ακολουθούν όσοι πιστεύουν ότι «η περιοχή έμεινε η ίδια» (19,1%). Στο ερώτημα για τα «αίτια της υποβάθμισης» πρωτοστατεί η παρουσία των «αλλοδαπών» (26%) και ακολουθούν άλλοι παράγοντες.

Ο έλεγχος συνάφειας μεταξύ των μεταβλητών μας δίνει ανάλογη εικόνα με όσα έχουμε περιγράψει έως τώρα για το *συλλογικό συμφέρον*. Έτσι, το 29,1% των ερωτωμένων που χαρακτηρίζει την «κίνηση» ως «μέτρια» ή «σε ύφεση» αποδίδει την «πορεία της επιχείρησης» στην «οικονομική κρίση/κρίση στο εμπόριο».

Σύμφωνα με τις παραπάνω παρατηρήσεις, το *συλλογικό συμφέρον* των ερωτωμένων φαίνεται να βρίσκεται υπό απειλή. Η απειλή αυτή, μάλιστα, αποδίδεται σε παράγοντες γενικότερης οικονομικής κρίσης και ανέχειας των Ελλήνων, η οποία συνδυάζεται με την αντίστοιχη πολιτική τους κράτους. Το *συλλογικό συμφέρον*, λοιπόν, εμφανίζεται σε χειρότερη μοίρα από το *ατομικό συμφέρον* και η απαισιοδοξία είναι έκδηλη για το μέλλον, καθώς το πρόβλημα επισημαίνεται ότι διασπείρεται σε όλη την ελληνική κοινωνία. Άρα αφορά τους περισσότερους Έλληνες, που θεωρείται από τους ερωτώμενους ότι βρίσκονται σε κατάσταση οικονομικής ανέχειας.

3.3. Παράγοντας τρίτος: Στάση για μετανάστες

Σε αυτόν τον παράγοντα περιλαμβάνονται όλες εκείνες οι μεταβλητές που καταγράφουν την άποψη των ερωτωμένων για τους μετανάστες γενικότερα και τις επιχειρήσεις τους ειδικότερα.

Ποια, λοιπόν, είναι η στάση των συμμετεχόντων στην έρευνα για τους μετανάστες γενικά ή σε συνεργασία εντός της επιχείρησής τους, αλλά και ποια είναι η στάση τους για τις επιχειρήσεις των αλλοδαπών που αναπτύσσονται στην περιοχή που και οι ίδιοι δραστηριοποιούνται εμπορικά και άρα επαγγελματικά;

Σύμφωνα με τα δεδομένα που συλλέχθηκαν, οι περισσότερες επιχειρήσεις (47,6%) που έλαβαν μέρος στην έρευνα «*δεν απασχολούν αλλοδαπούς*». Ως αιτιολογία καταγράφεται ότι «*δε χρειάζονται άλλα άτομα*» στο δυναμικό του προσωπικού της επιχείρησης (30,4%). Πρόκειται, ωστόσο, για μια αιτιολόγηση που έμμεσα αποφεύγει να δώσει εξηγήσεις, καθώς δεν αποτελεί ουσιαστική απάντηση στο ερώτημα γιατί ειδικά οι αλλοδαποί δεν αποτελούν μέλη του προσωπικού. Οι συμμετέχοντες μάλλον αποφεύγουν να εκφράσουν κάποιες στάσεις που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως *ρατσιστικές* και γι' αυτό η αμέσως συχνότερη αιτιολόγησή τους είναι ότι «*δεν έτυχε να προσλάβουν ένα τέτοιο άτομο*». Μάλιστα, αποφεύγουν συστηματικά να εκφράσουν μια ακραία αρνητική στάση για τους αλλοδαπούς και έτσι η απάντηση «*δεν προσλαμβάνουμε αλλοδαπούς/προτιμάμε τους Έλληνες*» αντιπροσωπεύει μόλις το 3,2% των απαντήσεων.

Στην ερώτηση για το αν «*ψωνίζουν από καταστήματα αλλοδαπών*» οι περισσότεροι απαντούν «*όχι*» (44,7%). Την απάντησή τους αυτή την αποδίδουν στο ότι «*δεν τους αρέσει η ποιότητα των προϊόντων*» ή «*δεν τους αρέσουν τα προϊόντα που πουλούν οι ξένοι*» (45,9%). Ακολουθούν όσοι δηλώνουν ότι απλά «*δεν έτυχε να ψωνίσουν*» από ένα τέτοιο κατάστημα (28,4%). Επικρατεί, λοιπόν, και εδώ η λογική της αποφυγής έκφρασης ακραία αρνητικών στάσεων. Αρκεί, άλλωστε, να σημειώσουμε ότι οι αρνητικές στάσεις εκφράζονται από ένα πολύ μικρό ποσοστό απαντήσεων (10,1% απαντούν ότι «*προτιμούν τους Έλληνες*» και 4,5% ότι «*δε θέλουν να ενισχύσουν τους αλλοδαπούς επιχειρηματίες*»).

Σε μια μετριοπαθή λογική εντάσσεται και η απάντηση στην ερώτηση για την άποψη των συμμετεχόντων για τις «*ξένες επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην περιοχή τους*». Η έκφραση «*αρνητικής άποψης*» αποφεύγεται (23,3%) και επικρατεί η απάντηση της μέσης τιμής της κλίμακας καταγραφής. Έτσι, οι περισσότεροι δηλώνουν ότι τους είναι «*αδιάφορο*» (28,8%). Σημαντική, όμως είναι η παρατήρηση ότι η «*θετική άποψη*» για αυτές τις επιχειρήσεις είναι ελάχιστη (7,2%). Άρα, η στάση των ερωτωμένων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ήπια αρνητική. Προκειμένου στη συγκεκριμένη ερώτηση να αποφύγουμε τον επηρεασμό των ερωτωμένων για τον ορισμό των καταστημάτων των αλλοδαπών, ρωτήθηκαν (σε ανοιχτή ερώτηση) «*ποια εθνικό-*

τητα τους έρχεται στο νου όταν ακούν την έκφραση «αλλοδαπός επιχειρηματίας»». Οι απαντήσεις τους είναι ενδεικτικές της κατάστασης της εμπορικής δραστηριοποίησης στην περιοχή του κέντρου της Αθήνας. Οι περισσότεροι αναφέρουν τους «Κινέζους» (13,87%) και ακολουθούν οι «Αλβανοί» (6,6%), αν και αρκετοί απέφυγαν να απαντήσουν αυτή την ερώτηση.

Οι περισσότεροι (35,7%) δηλώνουν ότι «υπάρχουν αλλοδαποί κάτοικοι στην περιοχή της επιχείρησής τους» και εκφράζουν για αυτό μια μετριοπαθή αξιολόγηση. Το 51,2% εκφράζει την «αδιαφορία» του για το γεγονός, αν και ένα μεγάλο ποσοστό (34,6) έχει «αρνητική άποψη» και πολύ λιγότεροι «θετική άποψη» (11,6%). Φαίνεται, λοιπόν, ότι αν και οι περισσότεροι ερωτηθέντες δηλώνουν «αδιάφοροι» για την παρουσία αλλοδαπών κατοίκων στο κέντρο της Αθήνας, ένα μεγάλο μέρος κρίνει αυτήν την παρουσία αρνητικά.

Η εικόνα των απαντήσεων αλλάζει στην περίπτωση που ζητάμε την άποψη των συμμετεχόντων για τους «αλλοδαπούς επιχειρηματίες στην περιοχή». Οι περισσότεροι παραδέχονται την «ύπαρξή» τους (41,5%) και εκφράζουν ρητά «αρνητική» αξιολόγηση (43,4%), αν και αρκετοί προσπαθούν να μετριάσουν τον αρνητισμό τους και επιλέγουν να απαντήσουν ότι το γεγονός είναι «άνευ σημασίας για τους ίδιους» (39,4%). Ωστόσο, η «θετική άποψη» περιορίζεται χαρακτηριστικά μόλις στο 16% των απαντήσεων. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι, στην περίπτωση που το ατομικό και συλλογικό συμφέρον απειλούνται λόγω της δραστηριοποίησης των αλλοδαπών επιχειρηματιών στην περιοχή εργασίας των ερωτωμένων, οι στάσεις τους γίνονται αρνητικές.

4. Η ισχύς του συμβολικού ρατσισμού

Αναφορικά με το ατομικό και το συλλογικό συμφέρον των ερωτωμένων διαπιστώνουμε ότι οι δηλώσεις τους είναι συγκρατημένα αισιόδοξες για το παρόν, αλλά μάλλον αρνητικές για το μέλλον. Στο ατομικό επίπεδο οι συμμετέχοντες φαίνεται ότι κατακτούν οριακά την οικονομική τους επιβίωση, αν και προβλέπουν δύσκολες μέρες για το μέλλον, καθώς «ο τζίρος» και «η κίνηση στις επιχειρήσεις είναι μέτρια». Ως προς το συλλογικό συμφέρον του εμπορικού κλάδου, τα πράγματα μάλλον είναι πιο απαισιόδοξα, καθώς δηλώνεται ότι στην αγορά υπάρχει «ύφεση», που οφείλεται σύμφωνα με τις απαντήσεις στη «γενικότερη οικονομική κρίση των Ελλήνων» και στην «αναποτελεσματική οικονομική πολιτική του κράτους».

Αν και το ατομικό και συλλογικό συμφέρον καλύπτονται οριακά (πράγμα που σημαίνει ότι βρίσκονται υπό απειλή στο άμεσο μέλλον), οι ερωτώμενοι

δεν συνδέουν αυτούς τους δύο παράγοντες με την παρουσία των μεταναστών στην αγορά εργασίας. Πολύ χαρακτηριστικά στην ερώτηση για το «*πού αποδίδουν τη μέτρια κίνηση στα καταστήματα*», μόλις το 0,6% απαντά ότι οφείλεται στην «*εγκατάσταση καταστημάτων από “αλλοδαπούς”*», στην ερώτηση για τον «*πιο σημαντικό ανταγωνιστή*» τους, οι «*αλλοδαποί*» δεν εμφανίζονται ως απάντηση, ενώ αναφορικά με τα «*αίτια της κρίσης στην ελληνική αγορά*», μόνο το 0,2% την αποδίδει στη «*δραστηριοποίηση των “αλλοδαπών” επιχειρηματιών*». Οι συμμετέχοντες εδώ όχι μόνο συντάσσονται με το κοινωνικά ορθό της αποφυγής έκφρασης διακρίσεων εναντίον των ξένων στην Ελλάδα, αλλά φαίνεται να στρέφουν το ενδιαφέρον τους αλλού, καθώς οι περισσότεροι θεωρούν ότι η «*ύφεση στο εμπόριο*» οφείλεται στην «*οικονομική ανέχεια*» των πολιτών και την «*κακή διαχείριση της εθνικής οικονομίας*» από τους πολιτικούς. Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι οι ερωτώμενοι δείχνουν να έχουν συνειδητή αντίληψη των κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων στην εποχή και στη χώρα τους.

Ωστόσο, η άποψή τους για τους μετανάστες αντί να συνδέεται με την προσβολή του *ατομικού* και *συλλογικού* τους *συμφέροντος*, συνδέεται με πολιτισμική απόρριψή τους. Έτσι, θεωρούν κατά 26% ότι «*η περιοχή της επαγγελματικής τους δραστηριοποίησης υποβαθμίστηκε λόγω της παρουσίας των αλλοδαπών*», ενώ δηλώνουν ότι «*αποφεύγουν να ψωνίζουν από καταστήματα ξένων ή να τους προσλαμβάνουν στις επιχειρήσεις τους*». Οι απαντήσεις τους, ωστόσο, είναι με προσοχή ήπιες όταν τους ζητάμε να αξιολογήσουν την παρουσία των αλλοδαπών. Αποφεύγουν να χαρακτηρίσουν τους ξένους απόλυτα αρνητικά, επιλέγουν μία μέση λύση (όπως ότι τους είναι «*αδιάφορο*»), αν και είναι αξιοσημείωτα ελάχιστοι εκείνοι που δηλώνουν «*θετική*» αξιολόγηση.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ισχυριστούμε ότι ο *συμβολικός ρατσισμός* ισχύει κατά ένα μέρος. Σύμφωνα με τα δεδομένα της παρούσας έρευνας οι εργαζόμενοι και οι επιχειρηματίες που έλαβαν μέρος δε δηλώνουν τη βίωση απειλής στο *ατομικό* ή *συλλογικό* τους *συμφέρον* από τους μετανάστες, αλλά από την οικονομικο-πολιτική κρίση που υφίσταται η Ελλάδα. Επικεντρώνουν, όμως, με τις απαντήσεις τους αναφορικά με τους μετανάστες σε ορισμένα στερεοτυπικά σύμβολα, που θέτουν τους τελευταίους σε ένα πολιτισμικό περιθώριο και τους χαρακτηρίζουν ως ηθικο-πολιτισμική απειλή. Γι' αυτό, αν και σύμφωνα με το κοινωνικά ορθό δηλώνουν ότι η «*παρουσία των “αλλοδαπών”*» τους είναι «*αδιάφορη*» μάλλον και όχι «*αρνητική*», ωστόσο αποφεύγουν να «*ψωνίζουν από τα μαγαζιά τους*» ή να τους «*προσλαμβάνουν στις επιχειρήσεις τους*» και παράλληλα πιστεύουν ότι συμβάλλουν στην «*υποβάθμιση της περιοχής*» στην οποία βρίσκονται.

Έτσι, οι ερωτώμενοι εμφανίζονται γνώστες των κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών και των ουσιαστικών αιτίων για την κρίση στον εμπορικό κλάδο στην Ελλάδα. Αλλά και πάλι οι μετανάστες πληρώνουν το τίμημά τους, καθώς δεν εκφράζεται η πλήρης αποδοχή τους. Αξιολογούνται μεν ως δευτερεύουσα απειλή στα οικονομικά συμφέροντα των Ελλήνων πολιτών, αλλά ως πρωτεύουσα απειλή για την κουλτούρα μας. Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνική ενσωμάτωσή τους δεν έχει επιτευχθεί και θεωρούνται ως «*αναγκαίο κακό*». Η παρουσία τους θεωρείται ως κάτι πρόσκαιρο... «*Η μετανάστευση συνεχίζει να θεωρείται ως ένα επεισόδιο στη σύγχρονη οικονομική κυρίως ιστορία της χώρας, ενώ η παρουσία των μεταναστών έχει ορατό όριο και τέλος: τη λήξη της οικονομικής τους χρησιμότητας και της “αμοιβαιότητας” του οφέλους τόσο για την ελληνική οικονομία όσο και για τους ίδιους*» (Παύλου, 2004, σ. 63).

Από τις στάσεις των ερωτωμένων φαίνεται ότι υπάρχουν όρια στην αποδοχή των οικονομικών μεταναστών. Τα όρια αυτά τοποθετούνται στη βάση κοινωνικο-πολιτισμικών αξιών, οπότε η ελληνική κοινωνία εμφανίζεται μάλλον εσωστρεφής. Θα λέγαμε ότι οι μετανάστες είναι αποδεκτοί για όσο και όπου τους χρειαζόμαστε. Έτσι, πέρα από το οικονομικό και εργασιακό επίπεδο, πολλά χρειάζεται να γίνουν στη χώρα μας σε ανθρωπιστικό-πολιτισμικό επίπεδο για την προσέγγιση μεταξύ των λαών, που ούτως ή άλλως διαβιβούν κάτω από κοινά πανανθρώπινα προβλήματα με τον ίδιο αυτοσκοπό, που δεν είναι άλλος από την επιβίωση.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βεντούρα Λ., 2004, «Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα», στο Μ. Παύλου και Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα, Κριτική-ΚΕΜΟ.
- Κοτσαρίδας Δ., 2006, «Μετανάστες εργαζόμενοι και οικονομική ανάπτυξη», στο Α. Καψάλης (επιμ.), *Αδήλωτη απασχόληση και “νομιμοποίηση” των μεταναστών. Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Κρητικίδης Γ., 2007, «Στοιχεία απασχόλησης των μεταναστών», στο Α. Καψάλης (επιμ.), *Αδήλωτη απασχόληση και “νομιμοποίηση” των μεταναστών. Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Λιανός Θ. και Παπακωνσταντίνου Π., 2003, *Σύγχρονη μετανάστευση στην Ελλάδα: Οικονομική διερεύνηση*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.

- Παύλου Μ., 2004, «Οι μετανάστες “σαν κι εμάς”: όψεις της απόκρισης στο μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα και την Ευρώπη», στο Μ. Παύλου και Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα, Κριτική- ΚΕΜΟ.
- Πετρινιώτη Ξ., 1993, *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα: Μία πρώτη καταγραφή, ταξινόμηση και ανάλυση*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Φακιολάς Ρ., 2001, «Αγορά εργασίας και μετανάστες», στο Γ. Κτιστάκης (επιμ.), *Μετανάστες, ρατσισμός, ξενοφοβία: Από τη θεωρία στην πράξη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας.

Ξενόγλωση

- Bobo L., 1983, «“Whites” opposition to busing: Symbolic racism or realistic group conflict ?», *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 45, σ. 1196-1210.
- Brown R., 1995, *Prejudice. Its social psychology*, Blackwell.
- Coenders M., Scheepers P., Sniderman P.M., and Verberk G., 2001, «Blatant and subtle prejudice: dimensions, determinants, and consequences; some comments on Pettigrew and Meertens», *European Journal of Social Psychology*, vol. 31, σ. 281-297.
- Kinder D. R. and Sears D.O., 1981, «Prejudice and politics: Symbolic racism versus racial threats to the good life», *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 40, σ. 414-431.
- Kinder D.R., 1986, «The continuing America dilemma: White resistance to racial change 40 years after Myrdal», *Journal of Social Issues*, vol. 42, σ. 151-172.
- McConahay J. and Hough J.C., 1976, «Symbolic racism», *Journal of Social Issues*, vol. 32, σ. 23-45.
- McConahay J., Hardee B. and Batts V., 1981, «Has racism declined in America? It depends on who is asking and what is asked», *Journal of Conflict Resolution*, vol. 25, σ. 563-579.
- Pettigrew T.F., 1985, «New Black-White patterns: How best to conceptualize them?», *Annual Review of Psychology*, vol. 11, σ. 329-346.
- Pettigrew T.F. and Meertens R.W., 1995, «Subtle and blatant prejudice in Western Europe», *European Journal of Social Psychology*, vol. 25, σ. 57-75.
- Sarris A. and Zografakis S., 1999, «A computable general equilibrium assessment of the impact of illegal immigration on the Greek economy», *Journal of Population Economics*, vol. 12, σ. 155-182.
- Sears D.O., 1988, «Symbolic racism», στο P.A. Katz and D.A. Taylor (eds.), *Eliminating racism: Profiles in controversy*, New York, Plenum Press, σ. 123-151.
- Sears D.O. and Henry P.J., 2003, «The origins of symbolic racism», *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 85, σ. 259-275.

- Sears D.O. and Henry P.J., 2005, «Over thirty years later: A contemporary look at symbolic racism», *Advances in Experimental Social Psychology*, vol. 37, σ. 95-150.
- Sears D.O. and Kinder D.R., 1971, «Racial tensions and voting in Los Angeles», στο W.Z. Hirsch (ed.), *Los Angeles: Viability and prospects for metropolitan leadership*, New York, Preager, σ. 51-88.
- Sears D.O. and Kinder D.R., 1985, «“Whites” opposition to busing: On conceptualizing and operationalizing ‘group conflict’», *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 48, σ. 1141-1147.
- Sears D.O., Hensler C. and Speer L., 1979, «“Whites” opposition to busing: Self-interest or symbolic politics?», *American Political Science Review*, vol. 73, σ. 369-384.
- Sears D.O., Lau R.R., Tyler T.R. and Allen H.M., 1980, «Self-interest versus symbolic politics in policy attitudes and presidential voting», *American Political Science Review*, vol. 74, σ. 670-684.
- Sears D.O., Van Laar C., Carrillo M. and Kosterman R., 1997, «Is it really racism? The origins of white America’s opposition to race-targeted policies», *Public Opinion Quarterly*, vol. 61, σ. 16-53.
- Tougas F., Brown R., Beaton A.M. and Joly S., 1995, «Neosexism: Plus ça change, plus c’ est pareil», *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 21, σ. 842-849.